

„Melior fieri studeo, si possim”
A tudatlanság és morális következményei Petrarcánál

A fenti idézet Petrarca első invektívájából, az 1352–53-ban írott *Invective contra medicum*ból¹ származik, s habár csupán kiragadott részlet egy hosszabb mondatból, mégis kiolvasható belőle a költőnek az életművében számos alkalommal kifejezett törekvése arra, hogy erkölcsös, a többi ember számára hasznos életet éljen. E törekvés a tudáshoz és tudatlansághoz látszólag nem kapcsolódik szorosan, hiszen az *ignorantia* alapvetően nem filozófiai és morális kategória. A következőkben azt igyekszem bemutatni, hogy az *ignorantia* fogalma, amely különböző, egymással akár nem is harmonizáló gondolatmenetekben igen gyakran előkerül Petrarcánál, hogyan válik morálfilozófiájában olyan, alapvető fontosságú kategóriává, melynek következményei az egyes ember üdvözülésére is döntő hatással bírnak.

A tudatlansággal Petrarca önálló írásban foglalkozik: *De sui ipsius et multorum ignorantia*² című művét 1371-ben fejezi be és küldi el barátjának, Donato Albanzinak.³ A *De ignorantia*-nak, amely egyik utolsó, leginkább kiforrott írása, műfaji besorolása nem egyszerű, ugyanis több kutató morálfilozófiai értekezésnek tekinti,⁴ ugyanakkor megírásának körülményei, tartalmi elemei miatt felfogható invektívaként is.⁵ Létrejöttének közvetlen kiváltó oka, hogy Petrarca barátjától (akinek később művét ajánlja) értesült arról, miszerint négy ifjú, akik korábban gyakran felkeresték őt, és hosszas beszélgetéseket folytattak, s akiket barátainak, tisztelőinek vélt, azt terjesztik róla, hogy „jó ember ugyan, de műveletlen”.⁶ Egy Boccaccióhoz 1369-ben írott leveléből⁷ is értesülünk az esetről, és arról, hogyan érintette az Európa-szerte elismert, nagy tekintéllyel rendelkező idősödő költőt ez a vád. Ebben a levelében – mint később a *De ignorantia* bevezetőjében is – azt állítja, hogy nem foglalkozott a négy ifjú rosszindulatú híresztelésével,⁸ s csak barátai unszolására jóval később írta meg válaszát, s azt is csak akkor, amikor éppen nem volt jobb dolga (alkalmasint a Pón hajózott),⁹ azaz nem tulajdonított komolyabb jelentőséget az ügynek. Ennek ellentmond azonban a levél egyik korábbi helye, ahol azt mondja, hogy habár sokat gondolkodott az eset kapcsán, mégsem jutott semmire,¹⁰ továbbá a *De ignorantia* gondolati tartalma, filozófiai, illetve retorikai kimunkáltsága is jelzi, hogy alaposan elmélyült a témában.

Petrarcának nem először kellett szembenéznie az *ignorantia* vádjával, illetve ellenfelei tudatlansága miatt személyét ért támadással, hiszen korábban már több ízben került ebbe a helyzetbe, s kényszerült védekezésre. A már említett *Invective contra medicum* létrejöttének

¹ Francesco PETRARCA, *Invective contra medicum* (a továbbiakban: *C med.*) = *Opere latine di Francesco Petrarca*, a cura di Antonietta BUFANO con la collaborazione di Basile ARACRI e Clara KRAUS REGGIANI, Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1987 (újnyomás, eredeti kiadása: 1975), 817–981.

² Francesco PETRARCA, *De sui ipsius et multorum ignorantia* (a továbbiakban: *De ignorantia*) = *Opere latine di Francesco Petrarca*, i. m., 1025–1151.

³ 1328 körül született Pratovecchióban, Ravennában tanított grammatikát. 1357-ben Velencébe költözött, és itt ismerte meg személyesen Petrarcat. Szoros barátságukra – amelyről igen meleg hangon emlékezik meg Petrarca ajánló levelében – jellemző, hogy Velencéből való távozásakor könyveit nála hagyta (vö. *De ignorantia*, 166.).

⁴ Lásd pl. Ugo DOTTI, *Vita di Petrarca*, Roma–Bari, Laterza, 1992, 390–395.

⁵ Amint pl. a már idézett *C med.* is, ahol a személyét ért támadás ürügyén a költészet és az *artes* viszonyáról értekezik.

⁶ „...sine literis virum bonum.” – *De ignorantia*, 32.

⁷ *Epistulae seniles*, XV, 8.

⁸ Non in furorem sed in risum egit me meorum iudicum sententia; utcunque enim vera illa, iudices ipsi erant ineptissimi. – *Epistulae seniles*, XV, 8, 2.

⁹ Neque vero statim, sed anno pene elapso, calamum responsurus cepi, cum in Padi alveo ascendens et tedio affectus quid aliud agerem non haberem... – *Epistulae seniles*, XV, 8, 2.

¹⁰ ...dum multa cogito, nichil efficio. – *Epistulae seniles*, XV, 8, 1.

követlen előzménye Petrarcának a 1352. március 12-én VI. Kelemen pápához írt levele,¹¹ amelyben óvja a betegségben szenvedő egyházfőt az őt körülvevő orvosoktól, akik versengve hízelegnek ugyan, ám egymásnak ellentmondó javaslataikkal, hozzá nem értésükkel, ostobaságukkal többet ártnak a betegnek, mint használnak, s a pápa gyógyulása nem kezelésüknek köszönhető, sokkal inkább ténykedésük ellenére következik be. E levél feltehetően a seregnyi orvos egyikének kezébe kerülhetett, aki erőteljesen támadó választ fogalmazhatott meg. Ez az írás nem maradt fenn, csupán az invektíva I. könyvének szövegéből következtethetünk rá, amelyre ismét csak válaszolt az orvos, ezzel készítve Petrarcat a II–IV. könyv megírására, majd a mű terjesztésére.¹² Nem áll módomban itt részletesen taglalni az invektíva gondolatmenetét, csupán néhány, jelen tanulmány tárgya szempontjából lényeges mozzanatot emelek ki. Petrarca lehangoló gúnnyal, szellemi fölényének biztos tudatában semmisíti meg az orvos érveit, s mutatja be teljes tudatlanságát, amelyhez ráadásul ostoba önteltség is járul. Nem elég, hogy ártalmas ténykedésével megszegyeníti az orvostudományt, de még a költészet ellen is támadást intéz azzal, hogy a *retorikát* a *medicinának* rendeli alá, felborítva ezzel az *artes* hierarchiáját,¹³ s ily módon: „*subicias [...] ancillae dominam*”.¹⁴ Az orvos teljes tudatlanságára mutat rá az is, hogy – bár Boëthiust¹⁵ idézi a költészet ellenében – nem érti, miről beszél, az allegóriát nem tudja felfogni. Így a Szentírás is megközelíthetetlen számára, hiszen az is tele van allegóriával. Petrarca gondolatmenetében innen már egyenesen következik az orvos istentelensége: „Miért is méltatlankodnék, hogy valamit ellenem merészelsz szólni, hiszen – ha büntetlenül tehetnéd – Krisztus ellen is szólnál, akinél Averroëst – bár nem hangoztatod nyíltan – többre tartod.”¹⁶

Az orvos óvatlanul említést tehetett arról is, hogy ért a logikához. Ez ismét alkalmat biztosít Petrarca számára, hogy rámutasson ellenfele teljes tudatlanságára, s az ebből származó istentelenségére. Az említett „logika” a költő szerint valójában a dialektika, pontosabban szillogizmusok faragása, amiben az orvos írása bővelkedik. A szillogizmusok kitalálása azonban gyerekeknek való játszadozás, idővel túl kell lépni rajta, az igazi filozófiához nem sok köze van. Petrarca ezen a ponton igen kemény váddal illeti az orvost. Szerepébe képzelve magát, szillogizmusokkal tagadja Isten létét az antik filozófusokra, majd Averroësre hivatkozva, majd az orvos nevében levonja a következtetést: „Mit fenyeget engem ez a Krisztus, akit maga Averroës is büntetlenül szidalmazott...”¹⁷ A gőgös tudatlanság tehát szükségképpen elvezet az istentelenséghez.¹⁸

Ez a jelenség, vagyis Arisztotelész félreértése, a logika félreértelmezése, üres szillogizmusok farigcsálása és az ezzel együtt járó gőg már korábban is bosszantotta Petrarcat. Egyik Tommaso da Messinához címzett levelében¹⁹ – amelynek a *Contra senes dyalecticos* téma-megjelölést adja – kárhoztatja az öncélúan, csupán a vita kedvéért vitatkozó úgynevezett arisztotelianusokat, akik teljesen félreértik a dialektikát (miként az orvos is): elérendő célnak tekintik, noha csupán eszköz: „*Brevi omnes adversoque tempore [...] longum ac difficile iter agimus; cuius dyalectica pars esse potest, utique terminus non est.*”

Egy „magas hivatalt betöltő, ám mindenféle tudás és erény híján lévő ember” is megvádolta tudatlansággal Petrarcat, továbbá még azzal is, hogy „zsarnokok”, azaz a Viscontiak pártfogása

¹¹ Francesco PETRARCA, *Familiarum rerum libri V, 19* = Francesco PETRARCA, *Opere: Canzoniere – Trionfi – Familiarum rerum libri*, Firenze, Sansoni, 1992. (A továbbiakban: *Familiares*.)

¹² A *Contra medicum* korában igen elterjedt lehetett – egyik példányát maga Petrarca küldte el barátjának, Boccacciónak (*Epistolae extravagantes*, 40.) –, hatása pedig a későbbi évszázadokban is tetten érhető az orvosok ellen írott szatirikus művekben.

¹³ Az *artes liberales* (grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, zene, geometria, asztronómia) és a Hugo de St. Victor által bevezetett *artes mechanicae* (szöveg, kovácmesterség, kereskedelem, földművelés, vadászat, orvostudomány, színjátszás) közül a hagyomány az előbbit tekinti magasabb rendűnek.

¹⁴ *C med.*, I, 9.

¹⁵ BOËTHIUS, *De consolatione philosophiae*, I, 1, 8.

¹⁶ *Cur autem indigni audere te aliquid adversum me, cum adversus Cristum, si impune liceat, sis ausurus, cui Averroim, tacito licet iudicio, pretulisti?* – *C. med.*, I, 16.

¹⁷ *Quid michi autem nescio quis Cristus comminatur, quem ipse Averrois diffamavit impune...* – *C. med.*, II, 8.

¹⁸ Hasonló érveléssel találkozhatunk a *De ignorantia*-ban is.

¹⁹ *Familiares*, I, 7.

alatt él Milánóban. Ezt a vádaskodást utasítja vissza és cáfolja az 1355-ben írott *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis*²⁰ címet viselő művében. Vádlója – amint a kutatás nagy valószínűséggel igazolta²¹ – Jean de Caraman, aki korábban apostoli protonotárius, 1350-től pedig bíboros volt az avignoni udvarban, s 1361-ben hunyt el. Apjának, aki XXII. János pápa (1316–1334) unokaöccse volt, maga a pápa eszközölt ki vicomte-i méltóságot 1331-ben. Jean de Caraman „magas hivatala” tehát nem annyira érdemeinek, tehetségének, mint inkább családi kapcsolatainak volt köszönhető. Petrarca ebben az invektívájában is szellemesen, műveltségbeli fölényének biztos tudatában cáfolja a vádaskodást, és maró gúnnyal mutatja be ellenfelének tudatlanságát, dicséretre egyáltalán nem méltó jellemét, életmódját. Értetlenkedve fogadta a bíboros elmarasztalását, hiszen régóta ismerték egymást, s korábban egészen más volt a véleménye Petrarcaról. Barátja, Agapito Colonna²² mutatta be egymásnak őket. Az akkor még egyszerű protonotárius egyáltalán nem tett rá kedvező benyomást: „Meglehetősen vonakodva léptem barátságra egy műveletlen emberrel, akiben nem volt semmi remény arra [...], hogy akár tanuljon, akár tanítson bármit is.”²³ Agapito kérésére azonban mégsem utasította el teljesen a protonotáriust, akiben egyetlen dicséretes vonást fedezett csupán fel, az alázatosságát a tudás iránt, amely abból fakadt, hogy valamelyest fel tudta mérni tudatlanságát. Ezt követően Petrarca feltétlen tisztelőjévé vált. Csodálata és állítása szerint barátsága még akkor is tartott, amikor „hosszú idő után, de érdemeihez mérten túl korán”²⁴ bíborossá nevezték ki. Bár ekkor már „ábrázatán felismerhetők voltak az örültség jelei”,²⁵ biztosította Petrarcat arról, hogy baráti érzelmei változatlanok.

Caraman tudatlansága – talán társadalmi pozíciójuk különbözősége miatt is – részben más következményekkel járt, mint az orvosé. Miután bíborosi méltóságra emelkedett, teljesen megváltozott, elvesztette önértékelési képességét, ennek következtében „úgy véli, hogy képes mindenről véleményt alkotni”,²⁶ azaz immár nem ismeri fel tudatlansága korlátait. Ehhez járul még esztelen fényűzése,²⁷ továbbá életkorához, hivatalához nem illő kedvtelése. Az ehhez szükséges anyagi javakat pedig a neki alárendelt szegények verejtékéből szerzi meg minden lelkiismeretfurdalás nélkül. Életmódja teljesen ellentétben áll Krisztus tanításával, így végső soron a tudatlanságából fakadó elvakultsága őt is szembeállítja Istennel.

Már az eddig elmondottakból is egyértelműen kiderült, hogy Petrarca számára a tudatlanság nem önmagában elítélendő, sokkal inkább az abból fakadó morális defektusok, mint az önteltség, az alázat teljes hiánya stb., s végső soron az istentelenség, ami egyértelműen kárhozatra vezet. Az *ignorantia* tehát számára a *summum malum*, amit így fogalmaz meg már meglepően korán, 1337-ben egy Giovanni Colonnához írott levelében: „...quid ignorantia peius est?”²⁸ – majd már ekkor rögtön hozzáteszi, hogy a tudás megszűntével az erények is elillannak: „...non ignorantiam solam fleo [...] sed virtutum fugam exiliumque multarum”.²⁹

Vajon, ha szerinte a *summum malum* a tudatlanság, következik-e ebből, hogy a *summum bonum* a tudás, a széles körű műveltség? Egy 1350–1351-ben Tommaso da Messinához írott

²⁰ Francesco PETRARCA, *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis* (a továbbiakban: *C. magni st.*) = *Opere latine di Francesco Petrarca* a cura di Antonietta BUFANO con la collaborazione di Basile ARACRI e Clara KRAUS REGGIANI, Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1987 (újnyomás, eredeti kiadása: 1975), 1014–1016.

²¹ DOTTI, *i. m.*, (4. j.) 309.

²² Agapito egyes feltételezések szerint azonosítható Giovanni Colonna testvérével. Lásd Pio Rajna recenzióját (*Zeitschrift für romanische Philologie*, XXXIV(1910), 588–603.)

²³ *Ibam nempe invitus in amicitiam illiterati hominis, in quo nulla [...] vel discendi vel docendi aliquid spes esset.* – *C. magni st.*, 7.

²⁴ *...post longum tempus, multo tamen ante meritum* – *C. magni st.*, 8.

²⁵ *...in fronte tua multa signa demencie licentioris agnovi...* – *C. magni st.*, 8.

²⁶ *...tibi videaris posse de omnibus iudicare.* – *C. magni st.*, 8.

²⁷ A főpapok kapzsiságát – amit minden bizonnyal elsősorban Avignonban tapasztalt meg – több alkalommal pellengérré állítja Petrarca. Lásd pl. *Familiars*, VI, 1. (*Contra avaritiam pontificum*).

²⁸ *Familiars*, VI, 2, 14.

²⁹ *Uo.*

levelében ezt olvashatjuk: „...omni vigilantia et summis viribus animi tenebras, ignorantiam depellamus, enitaturque in terris aliquid addiscere, quo via nobis ad celum fiat.”³⁰ E kijelentését pontosítja, árnyalja testvéréhez, Gerardóhoz 1353-ban írott egyik levelében: „Quamvis enim in literis non sit salus, est tamen fuitque iam multis ad salutem via.”³¹

Nem egyértelmű tehát, hogy az ismeretek elsajátítása elvezet az üdvösséghez (ami az igazi *summum bonum*), azonban lehetőséget, esélyt ad, hogy az ember oda jusson. Petrarca mindenestre egész életében ezen az úton járt, ahogyan a *De ignorantia*-ban mondja: „...totum pene vite tempus in studiis trivi. Raro ulla unquam sano michi dies otiosa preterit, quin aut legerem aut scriberem, aut de literis cogitarem aut legentes audirem, aut tacitos sciscitarer.”³²

A tudás–tudatlanság, erkölcsösség–erkölcstelenség összefüggését tovább árnyalja Petrarcanak az a nézete, mely szerint a tudás nem feltétlenül jár együtt az erkölcsösséggel, a tudatlanság pedig az erkölcstelenséggel, azaz a tudatlanság nem feltétlenül vezet a kárhozatra, a tudás pedig nem feltétlenül juttat el az üdvösséghez. Petrarca, aki saját bevallása szerint élete során azért keresett fel folytonosan újabb és újabb helyeket, mivel ezek megismerésétől remélte *ignorantiája* megszűnését,³³ ennek, illetve a róla kialakult képnek látszólag ellentmondva többször kijelenti: számára fontosabb az, hogy jobb ember legyen, mint az, hogy tudós: „...semper optaverim, melior potius esse, quam doctior”,³⁴ valamint: „maluerim bonus esse, quam doctus”.³⁵

1366-ban tehát tulajdonképpen „kapóra jött” Petrarca számára korábbi tisztelőinek, a négy ifjúnak a fentiekben már említett „ítélete”, mely szerint ő „...sine literis virum bonum”, mivel ily módon a *De ignorantia* megírása során az előzőekben felvázolt kérdéskomplexumot – amely élete során folyamatosan foglalkoztatta, s egyes elemeiről különböző írásaiban közölte is véleményét – lehetősége nyílt megszerezni, s nézeteit részletesen kifejteni.

Sajnos, nem áll módomban itt részletesen ismertetni a *De ignorantia* bonyolult szerkezetét, kifinomult retorikával felépített argumentációját, ismét csak tanulmányom gondolatmenetéhez szorosan kapcsolódó mozzanatait emelem ki.

Petrarca nem védekezik a vád ellen, elismeri tudatlanságát. Ez a magatartása, mellyel „elfogadja” vádlói ítéletét, célravezetőnek bizonyult. Így nem kell ugyanis bizonygatnia tudását, igazolást keresnie műveltségére – amelyet természetesen ellenfelei saját gondolatrendszerük alapján rögtön cáfolnának –, hanem szabadon, a „tudatlanok magabiztosságával” állíthat bármit, felépítheti érvelését, nem vehetnek már el tőle semmit, hiszen mindentől megfosztották. „Quicquid dixero, aut id erit quod amici mei iudicant, aut plus aliquid: minus nichilo, nichil est.”³⁶ Természetesen már abból is, hogy csupán ismerteti élettörténetét, tanulmányai jellegét, helyszíneit, az őt ért elismeréseket, egyértelműen kiderül az olvasó számára, hogy Petrarca tudatlansága – tudás, műveletlensége – műveltség. Amit a négy ifjú „korszerűtlensége” miatt negligál, valójában éppen a „korszerű”, kialakulóban lévő világszemléletet megalapozó *studia humanitatis*.

Ezzel szemben az ifjak – akiknek ismereteit szintén szinte száraz tárgyszerűséggel ismereti – valós tudással nem rendelkeznek. Tanulmányaikban megmaradnak a kuriozitások szintjén, ismereteik vannak például az elefántok szexuális életéről, a krokodil állkapcsáról és számos hasonló, valójában lényegtelen dologról.³⁷ Mindezek elsajátítása közepette a lényeg elvész szemük elől. Az ő tudatlanságuk tehát – valóban tudatlanság, műveletlenségük – valóban műveletlenség. Ismereteik ugyanis meglehetősen felszínesek, meglévő természettudományos felkészültségük, azon túl, hogy megalapozatlan, az élet végső célját tekintve lényegtelen is. Filozófiai tájékozottságuk is hiányos, ebből következően nem értik azokat a tanításokat sem, amelyekre hivat-

³⁰ *Familiares*, I, 8, 8.

³¹ *Familiares*, XVII, 1, 3.

³² *De ignorantia*, 46.

³³ Lásd *Familiares*, XV, 4.

³⁴ *C magni st.*, 9.

³⁵ *De ignorantia*, 34.

³⁶ *De ignorantia*, 161.

³⁷ A példák zöme Pliniustól és Isidorustól származik.

koznak. Mivel az antikvitásból kizárólag Arisztotelészt ismerik (úgy-ahogy) és ismerik el, továbbá az egyházatyákról (és ezzel összefüggésben a platóni hagyományról) nem vesznek tudomást, értékítéletük szükségképpen eltorzul. Mindezek következménye pedig az istentelenség.

Mindeddig nem fedezhető fel újdonság a korábban már említett két invektívához képest; ugyan más módszerrel és érveléstechnikával, de itt is egyértelművé válik az ellenfelek tudatlansága, s ennek következményeképpen istentelensége, valamint Petrarca széles körű műveltségén alapuló szellemi fölénye. A *De ignorantia*-ban azonban nem elégszik meg ezzel az eredménnyel, hanem tovább halad, s igyekszik megoldani a fentebb vázolt problémát. A megoldáshoz gondolatmenetébe bevonja az isteni tudás és az emberi tudás összefüggését: „Alioquin quantum, queso, est, quantumcunque est, quod nosse uni ingenio datum est? Imo quam nichil est scire hominis, quisquis sit, si non dicam scientie Dei, sed sui ipsius ignorantie comparetur?”³⁸ Hasonlóan szól jóval később is, a mű befejezését közvetlenül megelőzően: „...quamque exilis rerum portio omnium hominum scientia vel humane ignorantie vel divine sapientie comparata”.³⁹ Ha ehhez még hozzávesszük, amit az örökkévalóságról, azaz egy másik fajta végtelenről mond: „Illa enim supra modum, hinc maxima et hinc parva, utrinque certe finita sunt. Hec autem contra, hinc infinita, hinc finita, licet maxima, que illis admota non exigua existimanda esse, sed nulla...”⁴⁰ – talán Petrarccal együtt eljuthatunk a megoldáshoz. Ezek szerint ugyanis mind a „bírák”, mind Petrarca tudása valójában semmi még az emberi tudatlansághoz képest is, Isten végtelen tudásával összevetve, tehát az emberek tudásának különbsége lényegét tekintve indifferens. Ez viszont azt jelzi, hogy a megoldás kulcsa nem a minél nagyobb tudás megszerzése, hanem a jámborság. Habár a tudás segíthet annak felismerésében, hogy az erkölcsös életmód vezethet el az üdvözüléshez, saját üdvözülésében senki sem lehet biztos, a jámborság azonban reményt adhat rá.

³⁸ De kérlek, milyen kicsinyke, bármily nagynak is látszik az az ismeret, ami megadatik egyetlen embernek? Sőt az ember, bárkiről legyen is szó, mennyire nem tud semmit, ha ismereteit még csak nem is Isten tudásával, hanem saját maga tudatlanságával vetjük össze? *De ignorantia*, 42.

³⁹ ...milyen kicsinyke, valójában szinte semmi, [...] mennyire jelentéktelen az összes emberi tudás, összehasonlítva az emberi tudatlansággal vagy az isteni bölcsességgel. *De ignorantia*, 199.

⁴⁰ Mert ez [ti. az örökkévalóság] minden mérték feletti, a legnagyobb és a legkisebb azonban bizonyosan behatárolható. Szembeállítva egyfelől a végtelent, másfelől a végest, ami legyen bár a legnagyobb, ha megpróbálnánk összehasonlítani, nem csupán kicsinek, de semminek kellene tartanunk... *De ignorantia*, 132.